

Particularități ale structurii fonologice și morfologice în graiurile băieșilor din Croația

Petar RADOSAVLJEVIĆ*

Key-words: *Boyash/Bayash Roma (Romany, Gypsy), Boyash/Bayash language, Boyash/Bayash in Croatia, Boyash Romanian, Daco-Romanian varieties*

1. Romii băieși

Pentru comunitățile de romi din afara granițelor României pentru care limba maternă nu este un idiom neoindian, ci o variantă a limbii române există diferite denumiri. În Croația sunt denumiți *Bajaši*, în Bosnia și Herțegovina *Karavlası*, în Bulgaria (dar și în România) sunt *rudari*¹, în Serbia *Banjaši/Bejaši/Bajaši*². Comunități de astfel de romi trăiesc nu doar în diverse zone din Balcani, ci și în Europa Centrală, apreciabilă fiind și comunitatea de emigranți din Spania și America. Pentru istoria băieșilor, dar și a celorlalți romi din grupul vlah, un rol extrem de important îl joacă Țările Române, unde aceștia au avut statut de robi încă din secolul al XIV-lea. Unul dintre grupurile de robi domnești din Țările Române au fost *aurarii* sau *rudarii*, acest grup având legătură și cu *băieșii* din Transilvania (mineri care scoteau aur din minele denumite *băi*, ceea ce explică și etnonimul „băiaș”). Dat fiind că această activitate se putea desfășura doar în lunile mai calde ale anului, în perioada rece, romii din acest grup se ocupau cu prelucrarea lemnului și, în consecință, cel mai adesea locuiau pe lângă păduri. În afară de explicația amintită, pentru clarificarea etnonimului *rudar* (cuvânt de origine slavă în limba română) ar trebui, probabil, să se țină cont și de sensul regionalismului *rudă* în română³. În privința identității și a autodenumirii, de multe ori băieșii nu acceptă termenul de *rom* prin care sunt denumiți, deoarece consideră că acest termen este utilizat pentru a-i desemna pe cei care au ca limbă maternă limba rromani, în timp ce limba lor maternă este româna. Deseori, ceilalți romi nu îi consideră romi adevărați, în timp ce ne-romii îi percep cel mai adesea ca fiind romi⁴. Problema identității băieșilor a generat multe incertitudini, dar cercetările antropologice și genetice

* Universitatea din Zagreb, Croația.

¹ În Croația există un grup de romi numit *ludari* (cu disimilare [r] – [l]).

² Denumirea de *băiaș* o folosim în mod generic pentru toți romii din Croația a căror limbă maternă este o variantă a limbii române.

³ 1. Prăjină, par, drug; 2. Oiște, proțap (DEX, s.v.).

⁴ Conform celor spuse de informatorii înșiși, dar și potrivit literaturii de specialitate (Sikimić, Sorescu-Marinković).

întreprinse de I. Martinović Klarić⁵ pot înlătura anumite speculații cu privire la originea băieșilor prezente în literatura de specialitate la începutul secolului al XX-lea (Filipescu 1906), la mijlocul secolului al XX-lea (Chelcea 1944), dar și mai recent (Bengelstorf 2009), deoarece aduc o confirmare a ipotezei referitoare la originea romă a băieșilor și a faptului că influența pe care robia de cinci secole din România a avut-o asupra lor a fost una însemnată.

2. Băieșii din Croația

Stabilirea băieșilor pe teritoriul Croației a avut loc, după unii autori, cel mai probabil la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul sec. al XVIII-lea, când a început migrarea romilor mineri din Transilvania și a încetat activitatea de extragere a aurului (Saramandu 1997: 101). Alte surse menționează că, la sfârșitul sec. al XIX-lea, grupuri mari de romi s-au stabilit în regiunile Međimurje și Podravina (Hrvatíć 2000: 257). Se știe cu certitudine că băieșii locuiau deja la jumătatea sec. al XIX-lea în regiunea Međimurje⁶, unde s-au stabilit probabil într-un număr mai însemnat după dezrobirea romilor în Țările Române. Putem presupune că în estul Croației este vorba de un grup de băieși similar cu cel de la granița dintre Bosnia și Serbia, despre care E. Petrovici consideră că au venit din zona de sud-vest a Munteniei și de nord-est a Olteniei (Petrovici 1938: 228). N. Saramandu consideră că băieșii din Međimurje provin din zona de sud-est a Crișanei, din nord-estul Banatului și sud-vestul Transilvaniei (Saramandu 1997: 109). Despre ludari am aflat⁷ că sunt descendenții caravlahilor din Bosnia și Herțegovina, care s-au stabilit după cel de-al Doilea Război Mondial în zonele menționate anterior.

Cel mai mare număr de vorbitori ai acestei variante a limbii române se află în județele din nord-vestul și estul Croației⁸, iar din punct de vedere lingvistic se disting trei grupe relativ omogene de vorbitori ai acestui grai. Denumirea de *ardelean* o utilizăm pentru graiul băieșilor din regiunea Međimurje, județul Koprivnica-Križevci, județul Varaždin și câteva localități din Baranja, precum și pentru graiul unora dintre băieșii din județul Sisak-Moslavina. Această denumire a fost creată de la etnonimul *ardeleani*, folosit de băieșii din Baranja pentru a desemna acest grup, dar este legată și de caracteristicile lingvistice ale acestui grai, care are unele trăsături comune cu graiurile transilvănene. Pentru graiul băieșilor din Baranja (cu excepția câtorva localități ardelenene) utilizăm termenul *muntean din Baranja*. Acest grup este relativ compact din punct de vedere regional și se limitează la județul Osijek-Baranja, denumirea sa făcând referire și la faptul că acest grai prezintă anumite similarități cu graiurile muntenești. Termenul de *muntean ludăresc* îl utilizăm pentru graiul băieșilor din regiunea localităților Sisak, Slavonski Brod și, parțial, Kutina. Vorbitorii acestui grai se numesc ei înșiși *ludari* (*Ludar–Ludaró*), iar idiomul lor posedă caracteristicile graiurilor muntenești.

⁵ Vezi bibliografia.

⁶ Bunjac 2008, lucrare care prezintă un fragment din Registrul stării civile al regiunii administrative Podturen de la jumătatea sec. al XIX-lea.

⁷ Ludarii ne-au furnizat informații referitoare la propria origine și la originea părinților lor.

⁸ În județele Međimurje, Osijek-Baranja, Sisak-Moslavina, Koprivnica-Križevci, Varaždin și Brod-Posavina, fiind prezenți și în județele Virovitica-Podravina și Bjelovar-Bilogora; este posibil să existe și în alte județe.

Potrivit estimărilor de pe teren și a datelor neoficiale ale unor asociații, precum și conform datelor furnizate de alți autori (Sorescu-Marinković 2009: 188), considerăm că momentan numărul băieșilor din Croația este între 10 000 și 20 000, deși recensământul populației din anul 2001 menționează un număr total de doar 9 463 romi. Probabil că ultimul recensământ al populației, care a avut loc anul acesta și ale cărui rezultate încă nu au fost publicate, va oferi date suplimentare relevante.

3. Particularități fonologice ale graiurilor băieșilor

Pe parcursul cercetărilor de teren efectuate anterior am anchetat 27 de vorbitori băieși din Croația și am înregistrat aproximativ 20 de ore de material audio, ceea ce ne-a oferit corpul lingvistic necesar care a stat la baza prezentei lucrări. Utilizăm aici sistemul de transcriere fonologică; selecția grafemelor ține cont în parte de sistemul de transcriere românesc tradițional⁹, dar se bazează în mare parte pe grafeme pe care le-am utilizat în lucrările noastre publicate anterior¹⁰ și care, în mare parte, țin de grafia croată.

3.1. Vocalismul

În comparație cu celelalte două graiuri ale băieșilor, dar și în comparație cu româna standard, graiul ardelean are un sistem vocalic mai bogat. Astfel, sistemul fonologic al acestuia este caracterizat de vocalele ϱ ([ɔ], deschisă, posterioară și labială) și ϱ ([ɛ], deschisă, medială), care nu există în celelalte două graiuri, așa cum nu există nici în româna standard.

Analizând contextele în care se realizează aceste foneme, am ajuns la concluzia că sunetul ϱ se realizează în acele locuri unde în româna standard (și deseori și în graiul ludăresc și cel muntean din Baranja) este prezent diftongul [ea] (de ex. *ave* ‘avea’, *mergă* ‘(să) mergă’), dar apare și în cuvinte unde în româna standard nu există diftong (de ex. *elfel* ‘altfel’, *ej* ‘ani’), ca și în împrumuturi din idiomurile croate locale (de ex. *dęvet* ‘nouă’, *dęset* ‘zece’).

În poziții neaccentuate nu se realizează un astfel de sunet, ci un *e* mai puțin deschis, redus. Un astfel de *e* apare rareori în poziție inițială (cel mai frecvent l-am identificat în împrumuturi), dar apare atât în silabă neaccentuată, cât și accentuată (de ex. *ur mers* ‘au mers’, *vezi* ‘vezi’, *njime* ‘nimeni’). Ar putea să existe posibilitatea de a considera ϱ și *e* ca fiind realizări alofone ale unuia și aceluiași fonem. În graiul ardelean există și un al treilea sunet, ϱ , care este mai închis decât *e*. Acest sunet se realizează în special în silabă neaccentuată, cea mai mare frecvență având-o în poziție finală în cuvânt. În locul unui astfel de ϱ închis în poziție finală neaccentuată, un număr relativ mare de informatori realizează sunetul *i* (de ex. *fașe* – *fași* ‘face’, *kare* – *kari* ‘care’, *nqpcę* – *nqpci* ‘noapte’). În astfel de contexte se neutralizează opozițiile fonematice ϱ – *i*, fără a reprezenta o pereche minimală în poziții finale în cuvânt. În mod asemănător, într-un număr mai mic de cazuri apare ϱ închis – și în silabă accentuată, dar și neaccentuată – în pozițiile care alternează cu

⁹ Aici avem în vedere înainte de toate sistemul de transcriere ALR și sistemele folosite de dialectologiei români.

¹⁰ Vezi bibliografia.

fonemele *u* și *o*. În locul unui astfel de *o* închis, unii vorbitori realizează mai frecvent *u*, în timp ce alții însă realizează *o*. Având în vedere etimologia unor cuvinte în care apare, suntem înclinați să tragem concluzia că aici este foarte probabil vorba de un alofon al sunetului *o* (de ex. *tęškŏ* ‘greu’, *Posavína* ‘Posavina’, *kŏpil* ‘copil’, *akŏlo* ‘acolo’).

Sunetul *o* apare în acele poziții unde în româna standard, dar și în graiul muntean ludăresc, apare diftongul [ɔa] (de ex. *pŏrtă* ‘poartă’, *tŏtă* ‘toată’), precum și în alte cuvinte unde în limba standard nu există diftong (de ex. *ŏzit* ‘auzit’ și *lŏt* ‘luat’), precum și în alte situații ca *papirŏșilje* ‘documentele, hârtiile’, *kărbŏje* ‘cartofi’ etc. Astfel de realizări ale vocalelor *e* și *o* în contexte asemănătoare au fost notate în România în subdialectul crișan și maramureșean (Coteanu 1961: 97; Caragiu Marioțeanu 1977: 153, 159; Rusu 1984: 284), iar A. Borbély¹¹ a notat în graiurile românești din Ungaria vocalele asemănătoare *e* și *o*, pe care le-a pus în legătură cu subdialectul crișan.

Graiul ardelean cunoaște doar două semivocale ([j] și [w]) și are un număr redus de diftongi și triftongi formați din acestea în comparație cu limba standard și cu graiul muntean ludăresc (și, într-o oarecare măsură, și cu graiul muntean din Baranja).

Graiul muntean din Baranja are trei semivocale ([j], [w], [ɛ]). Dat fiind faptul că nu posedă semivocala [ɔ], nu cunoaște nici diftongul [ɔa], care este înlocuit în acest grai cu [o], un sunet care nu este deschis precum cel din graiul ardelean (de ex. *potă*, spre deosebire de forma standard *poată* și *volă* pentru forma standard *oală*). Având în vedere acest lucru, este logică identificarea în graiul muntean din Baranja a unui număr relativ mai mare de diftongi și triftongi în comparație cu graiul ardelean. Graiul muntean ludăresc cunoaște toate cele patru semivocale prezente și în româna standard ([j], [w], [ɛ], [ɔ]), precum și un număr relativ mare de diftongi și triftongi.

Spre deosebire de româna standard, dar și de celelalte două graiuri ale băieșilor, graiul muntean ludăresc realizează fonemul /e/ în poziție accentuată cel mai adesea ca diftong [jɛ], de ex. *iștēm* ‘suntem’. Un astfel de fenomen de diftongare a lui *e* accentuat constituie una dintre caracteristicile graiurilor muntenești (Rusu 1984: 167). În poziție neaccentuată, fonemul /e/ se realizează adesea în graiul muntean ludăresc mai muiat, ușor palatalizat, de ex. *poatě* ‘poate’.

În general, cea mai mare diferență față de româna standard în ceea ce privește vocalismul celor trei graiuri ale băieșilor o constituie trecerea vocalelor *e* și *i* la *ă* respectiv *î*, de ex. *ziua* > *zîua*, *și* > *șî*, *se* > *să*, *pe* > *pă* etc.

3.2. Consonantismul

Diferența dintre cele trei graiuri ale băieșilor se vede foarte bine și la nivelul consonantismului, distingându-se în privința aceasta graiul ardelean, pe de o parte, și cele muntean ludăresc și muntean din Baranja, pe de altă parte. În aceste trei graiuri, în contexte analoage (dacă facem comparație cu limba română standard), africaterile palatale *č* și *ĝ* (< lat. *c*, *g* + *e*, *i*) se realizează în mod diferit, aceasta reprezentând

¹¹ Vezi bibliografia.

una din principalele trăsături după care sunt clasificate subdialectele dacoromâne (Caragiu Marioțeanu 1975: 155). Astfel, în graiul muntean din Baranja și în cel muntean ludăresc, aceste africte se realizează la fel ca în româna standard, respectiv subdialectul muntean, ca *č* [tʃ] și *ĝ* [dʒ], de ex. *če* ‘ce’, *činč* ‘cinci’, *mărgem* ‘mergem’, *lungi* ‘lungi’.

În contexte în care în limba standard și în celelalte două graiuri ale băieșilor se realizează *č*, în graiul ardelean se realizează consoana palatală surdă fricativă *ś* – [ç] de ex. *še* ‘ce’, *śins* ‘cinci’; iar în contextele în care în primele două se realizează *ĝ*, se realizează consoana palatală sonoră fricativă *ž* – [ʒ], de ex. *măržem* ‘mergem’, *lungi* ‘lungi’, ceea ce constituie o caracteristică a graiurilor bănățene (Caragiu Marioțeanu 1975: 159), dar și a unei părți a graiurilor din Transilvania (Rusu 1984: 354).

În graiul muntean din Baranja am întâlnit în câteva exemple trecerea lui *ĝ* la *ž*, ca de ex. *genunchi* > *žanukiju*, fiind notate și realizări ale unor sunete diferite în aceleași contexte (exemplul menționat mai sus *măržem* ‘mergem’, pe care unii informatori o realizează în paralel cu *mărgem*).

Graiul ardelean se diferențiază de celelalte două graiuri ale băieșilor din Croația prin palatalizarea dentalelor *t*, *d* înaintea vocalelor prepalatale *e*, *i* și *iot*. Apare astfel transformarea *t + e, i, iot* > *ć*, de ex. *frate* > *fraći* (*fraće*), *te* > *ći* (*če*), precum și evoluția lui *d + e, i, iot* > *đ*, de ex. *verde* > *verđi* (*verđe*), *dinte* > *đinci* (*đincę*), ceea ce constituie în primul rând o trăsătură a subdialectului bănățean (Caragiu Marioțeanu 1975: 168), dar și a celui crișan (Rusu 1984: 286).

În graiul muntean din Baranja, asemănător cu situația sunetului *ĝ*, apar în același timp formele *d + e* > *ĝ*, de ex. *arĝe* ‘arde’, paralel cu *vearde* ‘verde’, precum și realizări ale grupului consonantic *št + e* > *šće*, dar și forma nemodificată *št + e* > *šte* (de ex. *vorbeašće* ‘vorbește’, dar și *vorbeaște*, precum și alte exemple asemănătoare). Graiul muntean ludăresc nu palatalizează dentalele *t* și *d*.

Consoana nazală dentală palatalizată *nj* [ɲ] și cea laterală sonoră palatalizată *lj* [ʎ] apar, cu anumite diferențe, în toate cele trei graiuri ale băieșilor, ceea ce reprezintă o diferență față de româna standard. Cu *i* scurt final se realizează și în graiul ardelean, și în cel muntean din Baranja palatalizarea sunetelor *l* și *n*, un fenomen similar apărând și în graiul muntean ludăresc, deși mai slab reprezentat. Transformarea dentalelor *l* și *n* înainte de *e* și *i* se manifestă în mod diferit în toate cele trei graiuri. În graiul ardelean apare trecerea consecventă a lui *l, n* înainte de *e* și *i* la *lj* și *nj*, de ex. *ljimbă* ‘limbă’, *ljemnji* ‘lemne’, *njimik* ‘nimic’, *spunje* ‘spune’. În graiul muntean din Baranja au loc oscilații: trecerea *l + e* > *lj* se realizează, de ex., în *kalje* ‘cale’, dar există și situații unde această modificare nu se produce, de ex. *spatele* ‘leđa’, în timp ce trecerea *l + i* > *lj* nu am identificat-o, de ex. *limba* ‘limba’, *plin* ‘plin’. În ceea ce privește consoana palatală *nj*, în graiul muntean din Baranja are loc trecerea *n* > *nj* și înainte de *e*, și înainte de *i*, de ex. *punjeam* ‘puneam’, *binje* ‘bine’, dar din nou cu oscilații în utilizare, de ex. *venjit* ‘venit’ alături de *venit* etc. În graiul muntean ludăresc se produce trecerea *l + e, i* > *lj*, de ex. *ljimba* ‘limba’, *pljakă* ‘pleacă’, *zılje* ‘zile’, ca și *n + e, i* > *nj*, de ex. *vinjit* ‘venit’, *rămınje* ‘rămâne’.

Graiul ardelean se deosebește de celelalte două graiuri și prin *h* protetic în poziții în care nu este justificat din punct de vedere etimologic sau unde un astfel de sunet nu există în româna standard. Aceasta este o particularitate a graiurilor bănățene (Rusu 1984: 240), dar și a unor graiuri din Transilvania (Rusu 1984: 373),

de ex. *hundi* ‘unde’, *hasta* ‘asta’, *hăl* ‘ăl’. De asemenea, o deosebire a graiului ardelean față de cel standard și de celelalte două graiuri o constituie, practic, inexistența consoanei oclusive palatale surde [k'] și a perechii sale sonore [g'] ([k']) a fost notat doar în cuvântul *njik'jer(je)* ‘nicăieri’. În graiul muntean din Baranja are loc trecerea lui *k'* la *t*, de ex. *tem* ‘chem’, iar în graiul ardelean, în contexte similare, se realizează evoluția lui *k' > ć*, de ex. *ćem* ‘chem’, și a lui *g' > đ*, de ex. *îndițe* ‘înghițea’. Realizarea acestor sunete în contexte similare în graiul muntean ludăresc este aceeași ca și în româna standard.

Graiul ardelean este singurul care cunoaște asurzirea oclusivelor și a fricativelor sonore (*b, d, g*, precum și *v, z, ž*) în poziție finală, ceea ce trebuie raportat la același fenomen care apare în dialectul kajkavian al limbii croate (Lončarić 1996: 94), de ex. *întrep* ‘întreb’, *slobot* ‘slobod, liber’, *trak* ‘fumez’, *mljuf* ‘meu’, *prevos* (croată *prijevoz*) ‘transport’, *staš* (croată *staž*) ‘vechime (în muncă)’.

4. Particularități morfologice ale graiurilor băieșilor

4.1. Substantivele, articolele și declinarea

Graiurile băieșilor cunosc modalități diferite de realizare a categoriei numărului față de limba română standard. În toate cele trei graiuri este foarte răspândită utilizarea desinenței „universale” de plural *-uri* care, pe lângă faptul că reprezintă desinența tipică utilizată pentru împrumuturi la toate cele trei genuri gramaticale, constituie o alegere frecventă pentru plural și la alte substantive care nu au o astfel de desinență de plural în româna standard. Am observat alternanța unei astfel de desinențe cu alte desinențe pentru unul și același substantiv, adesea și la aceiași informatori, de ex. în graiul ardelean: *rană* – *ranurⁱ* ‘rană’; în graiul muntean din Baranja: *kupilaš* – *kupilašⁱ*, dar și *kopilašurⁱ* ‘copilaș’; *sat* – *saturⁱ*, dar și *sat* – *sate*, *sat* – *sacⁱ* ‘sat’; în graiul muntean ludăresc: *bajaš* – *bajašⁱ*, dar și *bajašurⁱ* ‘băiaș’.

În ceea ce privește categoria determinării și a raporturilor cazuale, în graiul ardelean al băieșilor, acestea din urmă sunt exprimate cel mai adesea prin articolul hotărât, care la nominativ-acuzativ (N–A) este enclitic, în timp ce la genitiv-dativ (G–D) este cel mai adesea proclitic (*a*) *lu* (plasat înaintea substantivului care poate, dar nu este neapărat necesar, să aibă articol hotărât enclitic la N–A), de ex. *a lu predstavnik din iškulă* ‘al reprezentantului din școală’. Într-un număr mai mic de exemple am observat de asemenea că G–D este exprimat în același timp și prin articol proclitic, și prin articol enclitic (de ex. *a lu bărbatuluj*). Rolul articolului hotărât este mult mai redus în graiul ardelean și, ca urmare, nu am constatat utilizarea formelor independente de articol nehotărât nici la plural, nici la genitiv-dativ, o particularitate reprezentând-o forma articolului nehotărât la genul feminin *una* (care apare alături de formele *un* și *o/u*), de ex. *una bășică* ‘o băiașă, o romă, o femeie’, *ju am un fată* ‘am o fată’, *njiš u vorbă nu šću* ‘nu știu nicio vorbă’, *avę ę fātuškană* ‘avea o fetișcană’. Pe lângă cele menționate, în graiul ardelean, formele speciale de adjectiv demonstrativ postpus au un rol important în exprimarea determinării și raporturilor cazuale, de ex. *dă kumpanje-sta noastră* ‘a localității noastre’, *lu fečilje-šće* ‘acestor fete’, *Še pęci kupilu-la să šćijă* ‘Ce poate să știe copilul acela’.

În graiul muntean din Baranja, categoria determinării și cea a raporturilor cazuale sunt exprimate cel mai adesea, ca și în graiul ardelean, prin articol, care la N–A este enclitic, iar la G–D este de cele mai multe ori forma proclitică (*a*) *lu*. Am identificat diferite posibilități, de ex. folosirea simultană a articolului proclitic și enclitic, de ex. *zîce a lu mujerea* ‘îi spune femeii’, situație în care articolul enclitic este la N–A; în corpus nu am găsit folosirea exclusivă a articolului hotărât enclitic la G–D. Graiul muntean din Baranja cunoaște diferite forme de articol nehotărât pentru genul feminin (*una, un, o*), similar graiului ardelean, de ex. *una kušarā* ‘coș’, *un sutā* ‘o sută’, *šī maj o datā* ‘încă o dată’, rolul articolului hotărât fiind de asemenea redus, la fel ca în graiul ardelean. Spre deosebire de graiul ardelean, nu am identificat un rol mai pregnant al adjectivului demonstrativ postpus care exprimă determinarea.

Spre deosebire de celelalte două graiuri ale băieșilor, în cel muntean ludăresc formele de G–D sunt exprimate cel mai adesea simultan prin ambele articole, și proclitic, și enclitic (*a lu Bosnej* ‘Bosniei’), iar într-un număr mai mic de exemple sunt exprimate doar prin articolul hotărât proclitic la genitiv-dativ ((*a*) *lu omu* ‘al omului’). Acest grai utilizează diferite forme de articol hotărât pentru cazurile N–A și G–D singular și plural la toate cele trei genuri, ceea ce constituie o deosebire față de celelalte două. De asemenea, o deosebire față de graiul ardelean și cel muntean din Baranja o constituie folosirea articolului nehotărât la genitiv-dativ în forma analitică *lu un, lu um*. Este mai mare frecvența utilizării articolului nehotărât, a cărui formă este la masculin N-A *un*, în timp ce la feminin este *um* (alături de forma mai rară *una*), de ex. *um fatā* ‘o fată’, *štiju um povēastě* ‘știu o poveste’. Am identificat folosirea elementelor împrumutate *něki, něka*¹² care preiau deseori rolul articolului nehotărât la singular și la plural, de ex. *A avut jej něki papir* ‘au avut ei o hârtie’, *něki predmētur’ sã învațe* ‘să învețe niște subiecte’. Graiul muntean ludăresc utilizează frecvent adjectivul demonstrativ postpus, dar rolul său nu este atât de accentuat ca în graiul ardelean, de ex. *pišti programu-sta dā romur’* ‘prin programul acesta pentru romi’.

4.2. Adjectivele

Cele mai mari diferențe la adjective în cele trei graiuri ale băieșilor sunt vizibile în modul de formare a gradelor de comparație ale adjectivelor. În graiul ardelean am identificat doar într-un singur exemplu formarea comparativului de inferioritate cu ajutorul adverbilor *maj* și *puțin*, o folosire similară fiind identificată în graiul muntean din Baranja, de asemenea, doar o singură dată. O particularitate a graiului ardelean o constituie, de asemenea, faptul că în formarea superlativului absolut se folosește *tarę (tari)*. În graiul ardelean și în cel muntean ludăresc, spre deosebire de limba română standard, dar și de graiul muntean din Baranja, nu am identificat adverbul *foarte* (respectiv formele fonologice așteptate). Graiul ardelean se deosebește de celelalte două graiuri prin modul de formare a superlativului relativ, la care participă articolul demonstrativ cu formele *hāl, hã, hej*, ceea ce reprezintă una din caracteristicile subdialectului bănățean (Caragiu Marioțeanu et al. 1977: 149). În toate cele trei graiuri, superlativul relativ se formează doar cu ajutorul

¹² De altfel, acest element este pronume nehotărât în limba croată și, potrivit semanticii sale, ar trebui să fie apropiat de categoria articolului nehotărât.

adverbului *maj* (având, prin urmare, forme identice cu comparativul), în timp ce superlativul reiese fie din context, fie din intonație. În graiul muntean ludăresc și în cel muntean din Baranja, înaintea unei astfel de construcții poate să stea elementul *š̃t̃* (în graiul muntean ludăresc și *înkã*). Spre deosebire de celelalte două graiuri ale băieșilor, în graiul muntean ludăresc am identificat formarea superlativului absolut cu ajutorul adverbului *mult* + adjectivul la gradul pozitiv.

4.3. Pronumele și adjectivele pronominale

Cele trei graiuri ale băieșilor nu exprimă, în principiu, forma pronumelui personal de politețe¹³. Când ni s-au adresat în mod direct informatorii, am notat din când în când forma de persoana a doua plural – pronumele *voj*, ceea ce este cu siguranță un calc după modelul croat.

În ceea ce privește pronumele nehotărâte, în toate cele trei graiuri apar elemente care participă la formarea lor și care constituie o influență a limbii croate (*god*, *-god̃* și *bilo-*), de ex.: graiul ardelean: *pã bilošiñj gata ašã da osudiš* ‘să condamni pe oricine așa’; muntean din Baranja: *š̃t̃ ři dã ċinegod sã m̃nkã* ‘și îți dă cineva de mâncare’; în graiul muntean ludăresc: *sã învațe sã skrije, lumea luj abeředa, biločeva* ‘să învețe să scrie, alfabetul acelei lumi, orice’.

4.4. Numeralele

În graiul ardelean, cei mai mulți informatori folosesc formele românești ale numeralului până la 20, în timp ce la numeralele mai mari apare tendința de folosire a împrumuturilor din croată. În acest grai, ca și în cel muntean ludăresc, informatorii noștri exprimă frecvent data prin numerale împrumutate, inclusiv atunci când se referă la luni¹⁴, de ex. în graiul ardelean *Nu pot pã noștri sã ž̃k [...] trideseti osmi sedamdesetosma* ‘Nu pot să spun pe limba noastră [...] pe treizeci august șaptezeci și opt’.

În toate cele trei graiuri există două moduri de exprimare a numeralelor ordinale: prin împrumuturi din croată sau prin elemente lingvistice proprii (în graiul ardelean de la articolul posesiv proclitic *a* și *al* și desinența *-ę* pentru feminin și *-lja* pentru masculin, de ex. *fi a s̃ns̃ilę* ‘a fi al cincilea’, *ăsta drugi-m̃ k̃opil, al d̃ṽilja* ‘ăsta al doilea e copilul meu, al doilea’; în graiul muntean din Baranja cu desinențele *-a* pentru feminin și *-lja* pentru masculin, de ex. *dovãlja, treilja, patrolja* ‘al doilea, al treilea, al patrulea’; în graiul muntean ludăresc cu ajutorul formelor articolului posesiv proclitic *a, al, aj, alę* (*alã, ali*), de ex. *čeru al šapte čeru* ‘cer, al șaptelea cer’.

4.5. Verbele

În ceea ce privește modurile nepersonale, în graiul ardelean, spre deosebire de celelalte două graiuri, se utilizează relativ frecvent infinitivul după verbul *pućę* ‘a putea’, dar și după verbul *š̃ti* ‘a ști’, neutilizat în limba română standard (*Gramatica uzuală a limbii române* 2000: 156), de ex. *avenj kar š̃t̃ š̃ċijã lukrã* ‘sunt care știu să lucreze’, *noj nu pućenj ři rom̃* ‘noi nu putem fi romi’. În graiul muntean din Baranja

¹³ Situația ne-a fost semnalată de către informatorii înșiși.

¹⁴ Colocvial, în limba croată numele lunilor sunt exprimate prin numerale ordinale (de ex. *u drugom mjesecu*, literal în luna a doua ‘în februarie’).

și în cel ludăresc nu am identificat forme independente de infinitiv. Spre deosebire de graiurile muntean din Baranja și cel ludăresc, în graiul ardelean am identificat gerunziul, care are o frecvență scăzută de întrebuintare, respectiv este vorba de forme pietrificate, de ex. *uzându-j pă jej, nu lji prišipenj* ‘auzindu-i pe ei, nu i-am înțeles’. Toate cele trei graiuri ale băieșilor utilizează relativ frecvent supinul, de ex. ardelean *ij mult dă pālćit* ‘e mult de plătit’, iar în graiul muntean ludăresc apare și o construcție similară: verb impersonal + participiu, de ex. *mora făkut* ‘trebuie făcut’.

În ceea ce privește modurile verbale personale, în toate cele trei graiuri ale băieșilor am identificat indicativul, conjunctivul, condițional-optativul și imperativul. Niciunul dintre graiurile cercetate nu cunoaște nici perfectul simplu, nici mai-mai-mult-ca-perfectul și destul de probabil nu cunoaște nici viitorul anterior.

La indicativ prezent, graiul muntean ludăresc se deosebește de celelalte două graiuri ale băieșilor prin faptul că la unele verbe de conjugarea întâi cunoaște formarea cu sufixul *-ez* și desinențe (de ex. *lukr-ez-Ø* ‘lucrez’). La verbele de conjugarea a patra, am observat în graiul ardelean existența unui model de formare pentru verbele împrumutate, și anume inserarea infixului *-ăl-* (în câteva exemple infixul *-ul-*, respectiv *-ol-*) înaintea sufixului *-esk*, de ex. *traž-ăl-esk-Ø* ‘caut’. La verbele care aparțin acestui tip de conjugare am observat în cele mai multe cazuri, în toate cele trei graiuri, identificarea persoanei a III-a singular cu persoana a III-a plural (ceea ce nu se întâmplă în limba română standard). La indicativ prezent, în graiul muntean din Baranja, am observat o mai mare eterogenitate a formelor verbului auxiliar *fi* (a fi) decât în celelalte două graiuri (de ex. *mesk, misk, mes, mis* ‘sunt’, pers. I sg; *ištem* și *štim* ‘suntem’).

În graiul ardelean, imperfectul se folosește mai des decât în celelalte două graiuri. În graiul muntean din Baranja există forme reflexive speciale de imperfect, care, uneori, au un sens impersonal și habitual (de ex. *făčea-să* ‘se făcea’). În toate cele trei graiuri ale băieșilor, spre deosebire de româna standard, la persoana a treia singular și plural a imperfectului apar forme identice (de ex. graiul muntean din Baranja și muntean ludăresc *dučea* ‘ducea’ și *dučea* ‘duceau’). Doar în graiul ardelean, spre deosebire de graiul muntean din Baranja și de cel muntean ludăresc, dar și de româna standard, există forme diferite pentru persoana I singular și plural (de ex. *gîndem* ‘(eu) gândeam, voiam’ – *gîndenj* ‘(noi) gândeam, voiam’).

Toate cele trei graiuri au timpul viitor, în componența căruia intră formele (întru câtva diferite) ale verbului auxiliar *a vrea* și infinitivul. În graiul muntean ludăresc, viitorul este exprimat cu o frecvență mult mai mare prin construcția *o + să* + conjunctiv prezent.

Conjunctivul prezent se formează în graiurile băieșilor în același mod ca și în româna standard. Cu toate acestea, în afară de graiul ardelean, unde acest fenomen nu este atât de pregnant, în graiurile muntean din Baranja și muntean ludăresc există tendința de a nu diferenția formele de conjunctiv și indicativ la persoana a III-a singular și plural – de ex. graiul muntean din Baranja: *trebuje să învață să învață* ‘trebuie să învețe să învețe’, paralel cu *să să fakă* ‘să se facă’; graiul muntean ludăresc: *să poată kopiji* ‘să poată copiii’, în paralel cu *să poată să fakă* ‘să poată să facă’.

În ceea ce privește modul condițional-optativ, în graiul muntean din Baranja apar forme diferite ale verbului auxiliar la persoana a III-a singular și plural (*a*) în

comparație cu cele din graiurile ardelean sau muntean ludăresc, unde verbul auxiliar este identic cu forma din limba română standard (*ar*).

4.6. Părțile de vorbire neflexibile

Caracterul eterogen al formelor unor adverbe din cele trei graiuri se pot explica parțial prin particularitățile fonologice ale fiecărui grai, de ex. în graiul ardelean *binje* ‘bine’ care, pe lângă variația fonologică așteptată *binji*, apare și sub formele *bem* și *benji*; în graiul muntean din Baranja, variațiile *bine* și *binje*, iar în graiul muntenesc ludăresc, variațiile *bině*, *binje*, *binji* și *benji*. În toate cele trei graiuri există formarea adverbelor cu ajutorul desinențelor, dar numai a adverbelor folosite pentru denumirea limbilor, de ex. în graiul ardelean *-eșće – bășeșće* ‘băieșeste’, în graiul muntean din Baranja *-ște – njimcaște* ‘nemțește’, în graiul muntean ludăresc *-eaște – rumunjeaște* ‘românește’.

Conjunțiile sunt relativ frecvent împrumutate în graiurile băieșilor, astfel că în toate cele trei graiuri apare conjuncția disjunctivă *ili* ‘sau’ (cu varianta *uli* în graiul ardelean), dar sunt frecvente și alte conjuncții împrumutate, de ex. *i* ‘și’ și *a* ‘iar’ în graiul ardelean, *ali* ‘dar’ și *nego* ‘ci’ în graiul ludăresc, *a* ‘iar’ în graiul muntean din Baranja etc.

În toate cele trei graiuri apar prepoziții foarte asemănătoare, cu unele diferențe tipice în structura fonologică (de ex. în graiul ardelean *pășće*, iar în cel muntean ludăresc *piști*, *păștē* ‘peste’). În ceea ce privește interjecțiile, pe lângă diverse alte interjecții, am identificat în toate cele trei graiuri o interjecție care apare în forme asemănătoare și în româna standard (*haide* ‘haide’), și anume *ajde*, *ajd* în graiul muntean ludăresc, *haj* în cel muntean din Baranja și *hajde*, *ajdi*, *ajde*, *haj* și *aj* în graiul ardelean.

Bibliografie

DEX = *Dicționarul explicativ al limbii române*, Academia Română, București, Univers Enciclopedic, 1998.

*
* *

Achim 1998: Viorel Achim, *Țigani în istoria României*, București, Editura Enciclopedică.

Bărbuță et al. 2000: Ion Bărbuță, A. Cicală, E. Constantinovici, T. Cotelnic, A. Dîrul, *Gramatica uzuală a limbii române*, Academia de Științe a Moldovei, Chișinău, Litera.

Bengelstorf 2009: Jens Bengelstorf, *Die „anderen Zigeuner”, Zur Ethnizität der Rudari und Bajeschi in Südosteuropa*, Leipzig, Eudora-Verlag.

Borbély 1990: Ana Borbély, *Cercetări asupra graiurilor românești din Ungaria (Chitighaz, Micherechi, Otlaca-Pustă)*, Budapesta, Cărțile „Dunărea”, Tankönyvkiadó.

Bunjac 2008: Branimir Bunjac, *Prvi Romi u općini Podturen*, articol în revista electronică povijest.net, URL <http://povijest.net/sadrzaj/hrvatska/regionalno/454-prvi-romi-u-opini-podturen.html>

Calotă 1995: Ion Calotă, *Rudarii din Oltenia. Studiu de dialectologie și de geografie lingvistică românească*, Craiova, Editura Sibila.

Caragiu Marioțeanu 1975: Matilda Caragiu Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie Română: nord și sud-dunăreană*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.

- Caragiu Marioțeanu et al. 1977: Matilda Caragiu-Marioțeanu, Ștefan Giosu, Liliana Ionescu-Ruxândoiu, Romulus Todoran, *Dialectologie română*, București, Editură Didactică și Pedagogică.
- Chelcea 1944: Ion Chelcea, *Rudarii, Contribuție la o „enigma” etnografică*, București, Casa școalelor.
- Coteanu 1961: Ion Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, Editura Științifică.
- Cvikić 2007: Lidija Cvikić. (coord.), *Drugi jezik hrvatski: Proučavanje hrvatskog kao nematerinskoga jezika u predškoli i školi s posebnim osvrtom na poučavanje govornika bajaškoga romskoga*, Zagreb, Profil.
- Filipescu 1906: Teodor Filipescu, *Coloniile române din Bosnia: studiu etnografic și antropogeografic*, București, Editura Academiei Române.
- Hrvatić 2000: Neven Hrvatić, *Povijesno-socijalna obilježja Roma u Hrvatskoj*, „Društvena istraživanja”, 9, 2000, 2/3 (46/47), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, p. 251–266.
- Lončarić 1996: Mijo Lončarić, *Kajkavsko narječje*, Zagreb, Školska knjiga.
- Martinović Klarić 2009: Irena Martinović Klarić, *Kromosom Y i potraga za novom domovinom*, Zagreb, Sveučilišna knjižara.
- Nikšić 2004: Boris Nikšić, *Romi u Mađarskoj: situacija i perspektive na pragu 21. stoljeća*, „Migracijske i etničke teme” 20 (2004), 4, Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, p. 387–402.
- Orsós 2002: Anna Orsós, *Beás nyelvkönyv*, Kaposvár, CSVN Tanítóképző Főiskola.
- Petrovici 1938: Emil Petrovici, „Românii” *din Serbia occidentală*, „Dacoromania”, IX, 1938, Cluj, p. 224–236.
- Radosavljević 2007: Petar Radosavljević, *Romi Bajaši u Hrvatskoj – govornici rumunjskog dijalekta*, „Jezik i identiteti”, Zagreb – Split, HDPL, p. 505–515.
- Radosavljević 2009: Petar Radosavljević, *Elementi utjecaja hrvatskog jezika na govor Bajaša u Belom Manastiru*, „Romanoslavica”, XLV, București, Universitatea din București, p. 79–88.
- Radosavljević 2010: Petar Radosavljević, *Jezik Roma Bajaša na teritoriju Republike Hrvatske*, teză de doctorat, Universitatea din Zagreb – Facultatea de Științe Umaniste și Sociale.
- Rusu 1983: Grigore Rusu, *Structura fonologică a graiurilor dacoromâne*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Rusu 1984: Valeriu Rusu (coord.), *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Scrisul Românesc.
- Saramandu 1997: Nicolae Saramandu, *Cercetări dialectale la un grup necunoscut de vorbitori ai românei: Băiașii din nordul Croației*, „Fonetice și dialectologie”, XVI, 1997, p. 97–130.
- Sarău 1998: Gheorghe Sarău, *Rromii, India și limba rromani*, București, Kriterion.
- Sikimić 2005: Biljana Sikimić, *Banjaši u Srbiji*, „Banjaši na Balkanu: Identitet etničke zajednice”, SANU, Beograd, Balkanološki institut, 2005, p. 249–276.
- Sikimić 2008: Biljana Sikimić, *Karavlačs in Bosnia and Herzegovina today*, „The Romance Balkans”, SANU, Beograd, Balkanološki institut, 2008, p. 227–246.
- Sorescu-Marinković 2005: Annemarie Sorescu-Marinković, *Napolitanci iz Mehovina*, „Banjaši na Balkanu: Identitet etničke zajednice”, Beograd, SANU, Balkanološki institut, 2005, p. 175–200.
- Sorescu-Marinković 2008: Annemarie Sorescu-Marinković, *The Bayash in Croatia: Romanian vernaculars in Baranja and Medjmurje*, „The Romance Balkans”, Beograd, SANU, Balkanološki institut, 2008, p. 173–225.

Phonological and Morphological Characteristics of the Boyash Dialects in Croatia

It is still an insufficiently known fact that the mother tongue of the Boyash Roma, who in the Republic of Croatia represents at least half of the Roma minority, is Romanian, or more precisely, varieties of Daco-Romanian. As the number of members of this group in Croatia exceeds a few thousand, they represent a considerable linguistic community whose existence, at least for now, is not compromised as the existence of the Istro-Romanian dialect. In the course of our own field-work we have obtained a linguistic corpus for a valid analysis and description of the language spoken by the Boyash Roma in Croatia. The research revealed that there are three relatively distinct and compact groups of Boyash which, besides having different geographic distribution (most Boyash live in north western, central and eastern Croatian), speak three different varieties of Daco-Romanian. The mentioned language varieties are Baranya-Muntenian, Ludar-Muntenian and Transylvanian. The first two mentioned dialects are linguistically similar to each other, while the Transylvanian dialect differs considerably from the other two, both on phonological and morphological level. The paper will present the most important phonological and morphological characteristics of these three dialects, and the main features that distinguish them from one another. In addition, when it is relevant, we give a comparison to standard Romanian or other related Daco-Romanian subdialects. Although the paper primarily gives a concise linguistic description of the three dialects, in view of the specific topic we will also give relevant social, historical, demographic and sociolinguistic facts concerning Boyash Roma in Croatia.